

Kizárási és bekebelezési technikák interetnikus kapcsolatokban^{*}

Az alábbi esettanulmány az interetnikai kapcsolatok jelenségkörének egy részletével foglalkozik: azt vizsgálja, hogy miképpen alakul a különböző etnikumokhoz tartozó egyének és közösségek viszonya abban az esetben, amikor a kapcsolat hivatalos intézkedés vagy utasítás nyomán jött létre. Az ilyen típusú kapcsolatok közül azt vizsgáljuk, amely a középfokú vagy felsőfokú oktatási intézményt végzett egyének a más etnikumú munkaközösségbe való kihelyezése nyomán jött létre. Ezekről a felső intézkedésre létrejött interetnikus kapcsolatokról (a továbbiakban: kapcsolat, reláció) azt kell elmondanunk, hogy a vizsgált helyen és időszakban (Románia, az 1989-es fordulat előtti évek) az érintettek számára egyik napról a másikra alakultak ki, nem lehetett előre

**A tanulmány a KAM keretében készült 1991-ben. A tanulmány készítését az MTA Néprajzi Kutatóintézete „TS-5/2 Népi kultúra és nemzettudat” c. kutatási programja anyagilag támogatta. A tanulmány az említett kutatási program adattárában is megtalálható.*

megtervezni vagy kiszámítani őket, a résztvevők szándéka és akarata ellenében jöttek létre, és nem voltak megszakíthatók (ti. a munkahely elfoglalását törvény szabályozta). Ugyanakkor ezek a kapcsolatok intenzívek voltak, nem csupán formalitások, ugyanis az érintetteket a mindennapi munkavégzés gyakorlata mindenképpen összekötötte.

Romániában az 1980-as évek közepétől központi utasítások, minisztériumi rendeletek nyomán alakult ki az a gyakorlat, hogy a főiskolát, egyetemet végzett magyar szakembereket románok lakta vidékre helyezték, ezzel szemben a román végzetek egy része magyar lakta vidékekre került. Így ezek a szakemberek olyan faluközösségekbe, munkaközösségekbe kerültek, amelyekben idegenként álltak szemben az ott lakókkal, ott dolgozókkal. Az utasításos kihelyezési rendszer (amely nem mindig nevezte meg a települést, de behatárolta a régiót, amelynek településeiből munkahelyet lehetett választani) azt is előírta, hogy a kényszerítő körülmények közepette választott munkahelyen legkevesebb három évet kell letölteni, s a munkahelycsere a három év után is akadályokba ütközött. Ez az intézkedés elsősorban a tanárokat, orvosokat, az állami intézmények és hivatalok adminisztrációjában dolgozókat érintette.

Hogyan alakul a különböző etnikumokhoz tartozó egyének és kisközösségek egymáshoz való viszonya, ha nem jószántukból, s nem is a mindennapi élet gyakorlati jellegű gondjai révén kerülnek huzamosabb ideig egymás mellé, hanem olyan centralizált hatalom uralkodik felettük, amely sakkfiguraként bánik velük, saját elképzelése szerint közelíti egymáshoz vagy távolítja el egymástól őket? Milyen interpretációs technikákat alakítanak ki és működtetnek azok az egyének és kiscsoportok, amelyeket a hatalom váratlanul konfrontációs helyzetbe kényszerít? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására kell törekednünk a fentebb leírt helyzetek elemzése kapcsán.

Esettanulmányról lévén szó, nem foghattuk át az interpretációs gyakorlatok mindenik típusát. Csak arra szorítkoztunk, hogy a befogadó többség oldalán életbe léptetett értelmezési technikákkal foglalkozzunk.

Ebben a helyzetben az egyik etnikumhoz tartozó személy áll szemben a másik etnikumhoz tartozó befogadó többséggel. Az

eticitás fogalmát illetően T.H. Eriksen szempontját követjük, aki az etnicitást a társadalmi folyamatok és kapcsolatok olyan aspektusaként kezeli, amelyben a kulturális különbségek közvetítődnek (T. H. Eriksen: The cultural contexts of ethnic differences In: Man, 1991 march). Ez az alapállás nem eleve adott etnikai jegyekkel, jelkészlettel számol, hanem a találkozás kontextusával, a kontextusban működő érdekek függvényében deriválódó etnicitás-jegyekkel.

Ezt a megközelítést követve azt a mindennapi kommunikációs gyakorlatot kellett vizsgálat tárgyává tennünk, amelyekben – esetünkben a többségi interpretációk nyomán – a létező kulturális különbségek, a személyi adottságok, az éppen aktuális viselkedésformák egy része kiválasztódott, szemiotizálódott és etnikai jegyként kezdett működni, mégpedig két irányba: az idegen által képviselt etnikumra, illetve a többségi etnikumra vonatkoztatva. Elemzéseink csak a magyar nyelvű többség interpretációs gyakorlatára irányulnak. Tudatában vagyunk annak, hogy az ilyen típusú eseményeknek a kimerítő vizsgálata megkövetelné legalább még három különböző szempont interpretációs gyakorlatának az elemzését. A négy interpretációs szempont a következő (ezekből csak a legelsővel foglalkoztunk):

- a magyar többség interpretációja a román idegen irányába
- a román többség interpretációja a magyar idegen irányába
- a magyar idegen interpretációja a román többség irányába
- a román idegen interpretációja a magyar többség irányába

Az ebben a tanulmányban nem érintett három interpretációs szemponttal folyamatban levő és ezután megírandó tanulmányokban kívánunk foglalkozni.

*

Mivel tanulmányunkban csak a magyar-román kapcsolattal (illetve annak a fentebb vázolt esetével) foglalkozunk, röviden ki kell térnünk a kelet-európai interetnikus kapcsolatok e típusának mai formáira és tegnapi előzményeire. E rövid kitérő nélkül gondolatmenetünk nehezebben lenne követhető.

Kelet-Európában ma az etnikai kapcsolatok megértése aktuális feladatnak tűnik. Érvényes ez Romániára is, ahol a román-magyar,

román-cigány, magyar-cigány etnikai konfliktusok fizikai erőszakhoz, tragikus eseményekhez is vezettek Ezek közül az 1990 márciusában lezajlott marosvásárhelyi események (román-magyar konfliktus), valamint a D.Bolintinen és más helységeekben történt román-cigány összeütközés a nemzetközi közvéleményt is foglalkoztatta, de nem volt kevésbé súlyos a nyilvánosságra nem hozott Hargita megyei magyar-cigány konfliktus sem. Az ezek során történt tragikus események (fizikai bántalmazás, házak felgyújtása, a településről való „közösségi” elkergetések stb) azt jelzik, hogy ilyen konfliktusokra hosszabb távon is számítani lehet.

Ez a várható tendencia különösen aktuálissá teszi azokat a kutatási programokat, amelyek a mai etnikai kapcsolatok tegnapi, **szocialista alapjait** kívánják feltárni. Ez az alap kutatásaink szerint az általunk képviselt régióban két komponensből tevődik össze.

Az egyik komponens a szocializmus korszakának az a gyakorlata, amely a társadalomban lévő etnikai kapcsolatokat kényszerpályára terelte (elsősorban az etnikumokkal való, már jelzett „sakkozás” révén), ugyanakkor a létező konfliktusokat a hivatalos nyilvánosságban folyamatosan eltakarta. Ennek kapcsán a hivatalos nyilvánosságban minden média azt hangsúlyozta, hogy nincs etnikai konfliktus Romániában (sőt: jószerivel etnikai kapcsolat sincs, mert a hivatalos ideológia szerint mindenki román, vö. például a „magyar származású román” kategóriával), másfelől pedig az irányított kihelyezés és más technikák révén ugyanez a hatalom növelte az etnikai konfliktusok számát, és tetszés szerinti helyekre csoportosította azokat. Ily módon megakadályozta azt, hogy ténylegesen veszélyes konfliktusok robbanjanak ki, ugyanakkor megakadályozta a létező konfliktusoknak a mindennapi élet síkján való feloldási gyakorlatát is, különösen azzal, hogy állandóan növelte a föl nem oldott konfliktusok számát.

A másik komponens a hivatalos nyilvánosságtól nagymértékben függetlenné váló mindennapi élet konfliktuskezelési gyakorlata jelentette. Ezzel kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a magyar-román etnikai konfliktusok gyökerei jóval a szocializmus előtti időkre nyúlnak vissza. Nem lenne célszerű ebben a tanulmányban részletesen foglalkozni az ezzel kapcsolatos történelmi dokumentumokkal, eseményekkel. Csupán azokra az eseményekre kívánunk kitérni,

amelyek a mai emberek gondolkodását még alapvetően befolyásolják, s e befolyásolás révén a saját magukról és a szemben álló félről alkotott etnikai kép elnyerte mai kontúrjait.

A két világháború alatt, illetve közvetlenül azok után mindkét részről több olyan, ideiglenes vagy hosszabb adminisztratív és/vagy katonai jellegű területfoglalásra került sor, amely hol magyar, hol román oldalon sztereotípiák sokaságát alakította ki a másik (a bevonuló, a foglалó) etnikumról. Jellemző adat például, hogy az egy többen élő romániai magyarság körében a kétszeri román katonai bevonulás emlékei mind a mai napig meghatározzák a románságról alkotott negatív kép legfontosabb elemeit (ti. nem volt komoly felszerelésük, hangoskodók, nem tudtak harcolni, a köznéppel szemben nem tudtak katonához méltóan viselkedni, loptak, viselkedésmódjuk kifogásolni való volt, meglepően igénytelenek voltak, nem fordítottak gondot öltözetükre stb.). Mindez nyilván a német és a magyar hadsereggel összehasonlítva fogalmazódott és fogalmazódik meg. Egy másik érdekes példa: a románság körében a magyar adminisztratív-katonai bevonulás a rend, a szervezettség, a szigorúság képzetével társult és társul a mai napig. Ennek nyilván korábbi előzményei is vannak, s ezek a benyomások föltehetően az Osztrák-Magyar Monarchia erdélyi megszervezettségének erdélyi és észak-moldvai hatásai nyomán alakultak ki.

Természetesen nemcsak a fent említett és sok más hasonló közvetlen élettapasztalat, illetve e tapasztalatoknak a közösségi feldolgozása (pl.: emlékek mondása) jelenti a magyar-román etnikai kapcsolatok egyetlen előzményét. Fontos tényezőnek kell tekintenünk a mindkét oldalon folyó, a saját és szembenálló fél etnikai arculatát is alakító iskolai, egyházi és katonai nevelést, amely néha nyíltan, többnyire pedig a „rejtett tanterv” eszközével igyekezett hatást elérni. Mindezek mellett sokféle értelmezési gyakorlatot és konfliktuskezelési stratégiát alakított ki a két világháború közötti adminisztrációnak az a gyakorlata is, hogy román anyanyelvű jegyzőket és rendőröket helyezett a magyar falvakba.

Ezek az előzmények – amelyekből csupán példákat idéztünk, és azokat sem a történelmi tények, hanem csupán a szemléltetés kedvéért – az egymásról alkotott kép többféle formáját, és az együttélés, illetve kizárás többféle stratégiáját hívták életre. Mindezek a szocializmus

ideje alatt is működtek, de nem illett, nem volt szabad beszélni róluk. Ennek következtében az etnikumok közti (még pontosabban: a különböző egyének és kiscsoportok közti) konfliktuskezelési eljárások a hivatalos nyilvánosságtól leszakadt hétköznapi életben rejtetten, illegitim módon működtek. Legfennebb bizalmas körben lehetett beszélni róluk, de ez is vagy csak az egyik, vagy csak a másik oldalon volt lehetséges. A kétféle etnikumhoz tartozók szemtől-szembe kapcsolataiban erről nem esett szó.

Az 1989-es fordulat után az etnikai kapcsolatok szocialista alapjának két komponense eltérő pályát futott be. A föl nem oldódott nagyszámú feszültséghelyzet a tömegkommunikációs médiákban mind román, mind magyar oldalon szabad kifutási lehetőséget kapott. Ily módon alig másfél év alatt az a helyzet alakult ki, hogy az ontológiaiilag közvetítő szerepre teremtett médiák termelik ma mindkét oldalon az egyre kevésbé összebékíthető, s a valóságtól egyre távolabb kerülő magyar, illetve román etnikai képet. Ezek a folyamatok látványosak, hangzatosak és – föltételezésünk szerint – mérsékelt hatást gyakoroltak a mindennapi életre. A mérsékelt hatás ez esetben azt jelenti, hogy az emberek beszélnek a sajtó anyagairól, variálják a sajtó által felmutatott, az ellenfélről szóló etnikai képet, de mindez egyfajta passzivitással társul, vagyis a másik etnikumról alkotott negatív kép nem válik mindennapi gyakorlattá. Ennek oka véleményünk szerint elsősorban az, hogy a médiák közvetítenek ugyan egy ellenséges etnikum-képet a szembenálló félről, de az így közvetített képet nem változtathatják tapasztalati tényné, s ezért állításaik hamar elveszítik fontosságukat, érdekességüket. Így az ellenségesnek beállított etnikumról forgalmazódott információk nem gerjesztenek a befogadók oldalán képteremtési gyakorlatot, s a mindennapi életben működő (a médiák hatásától függetlenül is létező) képteremtési és konfliktuskezelési gyakorlathoz már nem tudnak kapcsolódni. Ezzel kapcsolatban felfigyeltünk például arra, hogy a romániai magyar sajtónak a románságról termelt negatív képe egyetlen olyan elemet sem tartalmaz, amely egybeesne a magyarság körében a mindennapokban működő kép elemeivel (lásd a katonai akciók és adminisztratív átszervezések nyomán kialakult negatív kép elemeit, amelyek teljesen eltérnek a szélsőséges román körök akciója nyomán a romániai magyar médiákban kialakított képtől.

Az interetnikai viszonyok szocialista alapjának másik komponense 1989 után sem kapott nyilvánosságot, elsősorban az első komponens dominanciája miatt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy maga a képterelési és konfliktuskezelési gyakorlat nem létezik. Sőt, ahogyan az egyre aktuálisabbá váló gazdasági-társadalmi problémák, gondok e sajtóbeli negatív kép jelentését eljelentéktelenítik, ezzel egyidőben várható ezeknek a gyakorlatoknak a fölerősödése. Ez a várható tendencia is fontossá teszi azokat a kutatásokat, amelyek a szocialista korszak rejtett, nyilvánosan nem legitimált konfliktuskezelési stratégiáinak (befogadási vagy kizárási eljárásainak) a vizsgálatára irányulnak. Az ilyen kutatás ebben a régióban kettős haszonnal járhat: (1) segíthet megérteni a szocialista korszak úgynevezett túlélési formáit (ebben az értelemben az interetnikus kapcsolatoknak ez a típusú vizsgálata a szocializmus antropológiájának várhatóan beinduló elemzési programjaihoz kapcsolódhat), másrészt pedig (2) hipotéziseket fogalmazna meg az etnikai kapcsolatok várható alakulására vonatkozóan.

*

A tanulmányunkban bemutatott helyzetek 1985 és 1990 között alakultak ki. Hivatalos kinevezés révén román személyek kerültek magyar munkaközösségekbe vagy magyar faluközösségekbe. A magyar többség (a továbbiakban: a helyiek), és az érkező román anyanyelvű személy (a továbbiakban: az idegen) között kényszerű kapcsolatok egész sora jött létre: ugyanazon fizikai térben való tartózkodás, közös munkavégzés, a közös munkával kapcsolatos megbeszélések és információcserék, utasítások stb. Ez a helyzet mindkét oldalon értelmezések sorát indította el. Tanulmányunkban – mint jeleztük – csak a helyieknek az idegenre, illetve az idegen által hordozott etnikai képre irányuló értelmezési gyakorlatával foglalkozunk. Két konkrét helyzetet veszünk alapul, amelyekben helyiként mi magunk is részt vettünk hosszabb időn keresztül, ugyanakkor az elmúlt évek folyamán más hasonló helyzeteket is sikerült tartósabban és részletekbe menően megfigyelnünk. Mai elemzéseink az akkori megfigyelések kapcsán készített feljegyzésekre, megbeszélésekre alapozódnak, másfelől pedig olyan beszélgetések

anyagaira, amelyeket az akkori események részeseivel folytattunk. Az A. eset egy kisvárosi, általános iskolai tanári munkaközösség értelmezési gyakorlatát vizsgálja, amely az iskolába helyezett román anyanyelvű tanárookra irányult. A B. eset azt az értelmezési gyakorlatot elemzi, amely egy magyar faluba került román erdészeti technikus – mint idegen – felé irányult.

Tanulmányunkban azoknak a kommunikációs helyzeteknek az értelmezésére törekszünk, amelyekben a helyiek az idegen személyhez való viszonyulásaikban idegen és saját etnikai jegyeket termeltek, s e praxis révén a saját és az idegen etnikum közötti viszonyt újra- és újradefiniálták. Etnikai jegyek ezekben a kommunikációs helyzetekben azok a helyzetelemek bizonyulnak, amelyeket maguk az interpretációt végzők annak tartanak, s mint ilyeneket, explicit módon az idegen által képviselt etnikumhoz rendelnek. Fontosnak tartjuk itt megjegyezni, hogy ezekben a kommunikációs helyzetekben etnikai jegyek éppúgy lehetnek az idegen által képviselt kultúra elemei, mint magának az idegen személynek a személyi tulajdonságai, adottságai. Közös vonásuk az, hogy a helyiek optikájából nézve ezek a jegyek idegennek, a helyiek által képviselt jegyeiktől eltérőeknek bizonyulnak. Ez az idegenszerűség bőven elegendő ahhoz, hogy az elem a kapcsolat során etnikai jeggyé transzformálódhassék. Itt ismételtelen utalnánk Eriksen gondolatmenetére, amely szerint az etnicitás nem eleve adott elemek tárháza, hanem folyamat során jön létre. E folyamat által összeálló kontextusban a kultúrához vagy a személyhez tartozó egyes elemek etnikai jeggyé minősülnek át, mások meg nem. Az antropológus számára – nézeteink szerint – a transzformációs gyakorlatnak a megértése a fontos: a fentről kikényszerített helyzetekben (amelyekből kilépni sem lehetett, s magát a helyzetet sem lehetett felfüggeszteni) **mi válik etnikai jeggyé, illetve hogyan válik azzá.** Az idegen személyi tulajdonságával vagy az általa képviselt kultúra elemeivel folytatott interpretációs játék maga az etnikai reláció egyik típusa. Belsőszülött antropológusként megadatott számunkra a lehetőség, hogy közvetlen közelről és hosszabb időn át figyelhessük meg az etnikai kapcsolat eme típusát. Ugyanakkor számos nehézség is közrejátszik abban, hogy ezeket a megfigyelt jelenségeket egy szaktudomány szempontjából tárgyalhassuk. Nehézséget okoz például az is, hogy közvetlen

résztevéőként nem könnyű megteremteni az értelmezéshez óhatatlanul szükséges távolságot. De a szocializmus korszakát és eseményeit kutató szakembernek egy más jelenséggel is meg kell birkóznia: gyakran bukkan olyan jelenségekre, magatartásmintákra, amelyek abszurdnak, esetleg torznak tőnnek. A szocialista társadalom sok mozzanatának látszólag deviáns és néhol egyenesen „embertelen” jellege mintegy csökkenti a társadalomkutató megszokott óvatosságát, és gyakran túl hamar hív elő lezáró, ugyanakkor leegyszerősítő jellegű értelmezéseket. A vizsgált két esemény részletes bemutatására többek között azért is törekedtünk, hogy a lehetőség szerint minimálisra csökkentsük a szocializmus antropológiai vizsgálatában jelentkező interpretációs torzítást (lásd ezzel kapcsolatban az 1991 áprilisában tartott ASA konferencia kapcsán megfogalmazódott kérdéseket és kételyeket: Steven Sampson: Is There an Anthropology of Socialism? és Maryon McDonald: Postmodernism, Socialism and Ethnography. In: Anthropology Today, Vol.7. October 1991).

Az A. eset: kizárási technikák

Az A. helyzet keretként egy kisváros általános iskolája szolgál, ahol 1985-ig a felső tagozatos oktatás (V-VIII. osztály) a román nyelv és irodalom, illetve a Románia történelme tantárgyak kivételével magyar nyelven folyt. 1985-től kezdődően évente több frissen végzett román anyanyelvű tanárt helyeztek az iskolába, ami azt eredményezte, hogy a magyar anyanyelvű osztályokban egyre több tantárgyat tanítottak román nyelven, (különösen fizikát, kémiát, matematikát). Ez az eljárás beilleszkedett abba a folyamatba (lásd a bevezető részt), amely a romániai nemzetiségek felső utasításra történő erőszakos homogenizálását (ti. a román nemzetbe való beolvasztását) tűzte ki célul. Ennek a folyamatnak kiemelt mozzanata volt a magyar tannyelvű iskolák folyamatos elrománosítása.

Ez a tendencia – habár nyilvánosan nem beszéltek róla – mindenki számára ismert volt. A jelenség csak bizalmas körben válhatott beszédtemává, és olyan beszédhelyzetekben, amelyekben románok és magyarok is részt vettek, az ilyen témát mindig elkerülték. Maga a célirányos kihelyezés gyakorlata, valamint az e gyakorlat mögött álló

elképzelés a románok és a magyarok számára egyaránt ismert volt, de a vizsgált környezetben a helyiek és az idegenek – találkozás, együttlét esetén – úgy tettek, mintha csakis munkatársakként kerültek volna egymás mellé. Még az is ritka esetnek számított, amikor a szemben álló felek etnikai másságukat nyíltan, minden kerülő út nélkül tették beszéd tárgyává. A beszélgetési alkalmak háttérben viszont mindig ott munkált a hatalmi szándékról és gyakorlatról való tudás, valamint az etnikai különbözőség tudata (s ez a két aspektus az adott iskolai helyzetben szorosán összekapcsolódott), s mindkét oldalon meghatározta azt az interpretációs gyakorlatot, amelynek révén a találkozási eseményekben az etnikai jegyek termelődtek.

A helyiek részéről a hatalmi szándékról és gyakorlatról való tudás megelőzte az idegenekkel való személyes találkozást, és mint ilyen, negatív prediszpozíciót hozott létre az idegenek irányában. Így az iskolába kihelyezett idegenek olyan előzetes szereppel ruházták fel, amely révén az illető magyar iskola elrománosításának eszközeiként jelentek meg. Itt meg kell jegyeznünk azt is, hogy ennek a folyamatnak a helyiek szemszögéből egzisztenciális vetülete is volt. Az iskola elrománosítása ugyanis – nem is nagyon hosszú távon – azzal fenyegette az ott dolgozó magyar tanárokat, hogy elveszítik állásukat, átkerülnek gyengébb iskolákba, vagy egyenesen kihelyezik őket a környező falvak valamelyikébe. Az iskolába helyezett idegenek ennek a közvetlenül fenyegető egzisztenciális veszélynek a hordozóiként jelentek meg, s elsősorban etnikai másságuk okán váltak a helyiek számára konkrét fenyegetéssé. Nem véletlen, hogy minden tanévkezdés előtt az iskola magyar anyanyelvű tanárai intenzíven foglalkoztak azzal, hogy vajon kik jönnek, hányan jönnek, milyen tantárgyakat kell majd románul tanítani, s a helyiek közül kinek nem lesz majd meg a heti kötelező óraszám, kinek kell elmennie. Ezek a szűk körű, több csoportban folyó beszélgetések alakították ki az érkező idegenre közvetlenül irányuló prediszpozíciókat. Az érkező idegeneknek személyes vonásaikkal ezeket a negatív előjelű beállítódásokat kellett kiszorgálniuk. Ilyenformán már szinte mindegy is volt, hogy az újonnan érkezőnek milyen is a személyisége valójában. Ugyanis a helyiek az érkező személyben azokat **a negatív vonásokat keresték**, amelyek igazolhatták a már kialakított előfeltevéseket. Minden újonnan érkezőnek szigorúan

szemrevételezték a fizikumát, öltözetét, egész viselkedését kezdve attól, hogy hogyan köszönt, amikor először lépett be a helyiek közé, el egészen addig, hogy mit tükrözött az arckifejezése a találkozás pillanatában. A megfigyelés közben és után céltudatos szelekciós munka révén válogatták ki a negatív vonásokat. Ilyenek voltak például (nyilván a helyiek terminológiájában): formátlan, ügyetlen, ízléstelenül öltözik, modortalan stb. Ez a szelekció, valamint a negatív jegyek összegyűjtése igazolta az előzetesen megalkotott előfeltevéseket. A személyes vonások viszont ezen a ponton – mint később látni fogjuk – már elszakadtak magától a konkrét személytől, és inkább az etnikumhoz kapcsolódtak, hiszen az előzetesen megalkotott prediszpozíciók is inkább az etnikumhoz kapcsolódtak, mint a személyekhez, s a személyek, mint az etnikum képviselői csak hordozták ezeket a negatívumokat. Ilyenformán minden megfigyelt vagy kitalált negatív vonás az etnikumhoz rendelődött hozzá, a személy elveszítette egyedi vonásait, és az etnikum reprezentatív képviselőjévé vált. A gyors megítélésnek és elhelyezésnek ebben a műveletében az idegen személyek közti különbségek is elmosódtak, elsikkadtak. Az egyedi tulajdonságok közül azok kerültek előtérbe, amelyek megerősítették a prediszpozíciók más elemeit, s amelyek ily módon – a helyiek optikájából nézve – az etnikumot jellemző mozzanatként, adottságként működhetek.

A mindennapos, rendszeres találkozások elől egyik fél sem térhetett ki. Az iskolai közös munka megszabta azokat a tér- és időbeli kereteket, amelyek határai közt a találkozások menetrendszerűen lezajlottak. Adott a nem túl tágas tanári szoba, a minden tanóra után következő tízperces szünet, ami nemcsak keretet adott a mindennapi találkozásoknak, hanem egyfajta ritmust és ritualizáltságot is rendelt hozzájuk. Tanórák előtt, illetve a tanórák szüneteiben a tanári szobában gyűltek össze a helyiek és idegenek egyaránt. Az egyetlen helyiség nem volt tágas, így eléggé szoros térbeli közelségbe kerültek egymással, s mintegy rá voltak kényszerülve arra, hogy naponta többször is találkozzanak és alaposan megfigyeljék egymást. A rendelkezésre álló kis tér és a kényszerű együttlét előhívta a fokozottabb egymásfigyelést. Ezt a megfigyelési gyakorlatot mintegy mederbe terelte a szünetek rítusszerűen ismétlődő cselekvéssorozata: belépés az ajtón, pillantás a tükörbe és fésülködés,

az osztálynapló kicserélése, a személyes tárgyak és a tanításhoz szükséges kellékek elhelyezése (fogason, széken, asztalon), cigarettázás, tízóraiás, leülés, felállás, köszönés, egymás formális megszólítása, rövid beszélgetések, napi ügyek gyors intézése stb.

E találkozási alkalmakat kiegészítendő még voltak a gyűlések, valamint az iskola vezetőségének olyan rendelkezései, amelyek kötelező tennivalókat írtak elő, s amelyek ismét kitűnő terepet jelentettek az idegenek megfigyelésére. E helyzetek talán legfontosabb elemeiként ki kell emelnünk azt, hogy az idegenek egyike sem tudott magyarul, minden helyzetben mindenkivel csak románul beszéltek. Ez a fokozatosan kihangsúlyozódó mozzanat igen fontos szerepet játszott az események lejátszódásában, mert folyamatosan jelezte a találkozási helyzet interetnikus jellegét, s a helyiek számára folyamatosan utalt a kiszolgáltatottság tényére (ti. az elhangzó vagy várható szöveget érteni kell, az idegenekhez csak románul illik szólni).

A következőkben röviden felvázoljuk azokat a kommunikációs helyzeteket, amelyekben a helyiek és az idegenek között interpretációs folyamatok jöttek létre. Mint utaltunk rá, tanulmányunkban csak a helyiek interpretációs gyakorlatát vizsgáljuk. Az adott helyzetekben e praxis révén játszódott le az etnikai jegyek létrehozása, s ennek révén az etnikumok közti viszony újra- és újradefiniálása.

1. Közeledési gesztusok

A vizsgált helyzetekben azt tapasztaltuk, hogy a már jelzett negatív előfeltevések működése ellenére pozitív viszonyulások is lejátszódtak. Két olyan kommunikációs helyzetípust figyeltünk meg, amelyekben közeledési kísérletek történtek, s amelyekben a viszonyulásoknak pozitív tartalmuk volt. Azt tapasztaltuk, hogy ezek a pozitív tartalmú viszonyulások kizárólag az idegen személyiségére irányultak. Ezekben az esetekben a pozitív tartalmú viszonyulás a más helyzetekben negatívumként szereplő etnikai jegyekről mintegy nem is vett tudomást. Ha esetleg történt is rájuk utalás, akkor ezek a negatív jegyek úgy jelentek meg, mint amelyek – mintegy ellenpontoszásként – kiemelik az idegen személy éppen hangsúlyozott

pozitív tulajdonságát. A pozitív viszonyulások azonban nem csupán ritkák, hanem meglehetősen specifikusak is voltak. Kétféle helyzetben fordultak elő, és egyiket sem nevezhetjük a szó szoros értelmében véve etnikai kapcsolatnak.

1.1. Szemtől szembe helyzetek, nem nyilvános térben

Az ilyen típusú helyzetekre jellemző, hogy csak két, legfeljebb három személy vett részt bennük, ezek közül az egyik az idegen. A beszélgetés ilyenkor lazán, könnyedén folyt, rendszerint személyes vagy családi dolgokról, esetleg apróbb, jelentéktelenebb munkahelyi vagy szakmai kérdésekről. A beszédesemények nem voltak előre eltervezettek, inkább az alkalom szülte őket: az éppen kialakuló térbeli közelség, néha a holt idő (a lyukas óra) kitöltése, egy irányba vezető útvonalak a folyosón vagy a lépcsőn. Ilyen esetekben a kapcsolat nem vált nyilvánvalóan etnikai jellegűvé, mindkét fél igyekezett elkerülni az etnikai hovatartozásra utaló jegyeket. Mintegy rájátszottak arra, hogy nem is tartoznak két különböző etnikumhoz, vagy amennyiben igen, ez a tény számukra nem fontos. Nagyon vigyáztak arra, hogy az alkalom szülte interpretációk ne váljanak a másik számára észrevehetőkké.

1.2. Helyzetek a nyilvános térben

Néha olyan kommunikációs eseményeket is megfigyelhettünk, amelyekben a helyiek egyik tagja – a többiek figyelmére igényt tartva – a megszokottól eltérő hangerővel, hanghordozással és gesztusokkal dicsért valakit az idegenek közül. Ilyen monológok – amelyek a résztvevők oldaláról csupán egyetértő bólogatásokat vártak el – olyan helyzetekben hangzottak el, amikor a monológ előadója úgy gondolta, hogy a hallgatóság soraiban van valaki/vannak valakik, aki/akik előtt nem árt jó pontot szereznie oly módon, hogy dicséri az idegenek egyikét vagy másikat. Ezekben a szövegekben általában nem hangzottak el utalások a megdicsért idegen etnikai hovatartozására vonatkozóan. Legfeljebb abban az értelemben, hogy ő idegen, mégis

példamutatóan viselkedik. Rendszerint a megdicsért személy tulajdonságai kerültek előtérbe, nem kapcsolva azokat etnikai jegyekhez. A pozitív viszonyulásnak a **nyilvános térbe való látványos kihelyezése** (ti. a helyzetben a monológ eljátszása nem nélkülözötte a dramatikus fogásokat sem: hatásszünetekkel való operálás, a hangszínnel való bánásmód stb.) implicite mégis a megdicsért idegen etnikai hovátartozására helyezte a hangsúlyt. Ugyancsak az idegenre irányította a figyelmet a nyilvános dicséret mögött meghúzódó egyéni szándék is, amely – az idegent eszközként használva – a beszélőt magát kívánta egy bizonyos színben feltüntetni. A monológ üzenete ugyanis ezekben a helyzetekben körülbelül így írható körül: nézzétek, én nem azt nézem, hogy a másik idegen, én észreveszem benne a jót is, mert én lojális vagyok.

2. Eltávolítási gyakorlatok

A valóságos vagy a csak megjátszott közeledési gesztusokat tartalmazó eseményeknél sokkal gyakoribbak és összetettebbek voltak a vizsgált környezetben azok a helyzetek, amelyeknek a középpontjában a negatív viszonyulás, az eltávolítás állt, s amelyek etnikai jegyeket termeltek. Az alábbiakban elemzendő helyzetekben – amelyek az eltávolítási gyakorlatok révén növelték a helyiek és az idegen közti távolságot, s közben kialakították, megerősítették az etnikai jegyeket – az eltávolítás technikai kelléktárának több elemét megfigyelhetjük.

2.1. Belső helyzetek

A negatív tartalmú viszonyulások (ezen eltávolítási gesztust tartalmazó viszonyulásokat értünk) kétféle kommunikációs helyzetben voltak megfigyelhetők: belső helyzetek és relációs helyzetek. Belső helyzetnek neveztük el az olyan kommunikációs helyzetet, amelynek jelentéstulajdonítási gyakorlata kimondottan az idegenre irányult, de csak helyiek vettek részt benne, idegenek nem. Időtartamuk rövid volt, legfeljebb néhány perc, két vagy három személy részvételével

már kialakulhattak, de lehetett benne több résztvevő is. Jellemző azonban, hogy ez az esemény sem időtartamban, sem a résztvevők számát illetően nem terebélyesedett ki túlságosan. Ennek a részleges visszafogottságnak a magyarázataként meg kell jegyeznünk azt, hogy az iskolában a tanári szoba, a folyosó – ahol ezek az események lezajlottak – nyilvános térnek számít, s ebben a nyilvános térben a néhány személy közt kialakult bizalmas beszéléseményt bármikor megzavarhatta valami/valaki. Ezért a beszélésemény igen praktikus módon szerveződött meg: a mondatok, a gesztusok, a proxemikai elemek rövidek, lényegretörőek, gyors lefutásúak voltak, s ugyanakkor igen kifejezőek. Mindez azt a célt szolgálta, hogy az alkalmilag kialakult helyzet gyorsan lejátszódhassék, és gyorsan, feltűnés nélkül le is lehessen zárni, ha a körülmények úgy kívánják (pl: hirtelen megjelenik valaki). Zavaró körülményekre egyébként mindig lehetett számítani. Bármikor elhangozhatott olyan felszólítás, bejelentés, amely hivatalos jellegénél fogva minden más eseményt félbeszakított. Másrészt mindig számítani lehetett arra, hogy olyasvalaki lép be, akinek a megjelenése zavarná az eseményt. Jellemző, hogy ha a váratlanul belépő személy idegen volt, megjelenésével megakadályozta a helyzet kibontakozását, de nem számolta fel azonnal azt. A talán éppen róla beszélgető helyieket védte a nyelvi közeg (az idegenek nem tudtak magyarul), így a beszélgetéseket könnyebben át lehetett fordítani más témára, majd gyors, sokatmondó szavakkal, mimikával elvégezték a megzavart kommunikációs helyzet lezárását.

Mi volt a témája ezeknek a beszélgetéseknek? Természetesen az idegenek, illetve azok egy-két tagja. Még pontosabban: egy-egy olyan konkrét jelenség került itt megbeszélésre, amelyet a helyiek az iskola nyilvános terében figyelhettek meg, s amely eseményhez negatívan viszonyultak. A megbeszélte események főhősei csakis az idegenek voltak, akiknek a negatívan értékelt eseményekben való megjelenési, viselkedési, formái etnikai jegyekké transzformálódtak, s ily módon a helyiektől való különbözőségük, eltérésük nyilvánvalóvá vált.

A belső helyzetek rövid, gyors utalásai, összekacsintásai, tömör és kifejező mondatai olyan eseményeket elevenítettek fel, illetve értelmeztek, amelyekben az idegen a tanítványaival vagy valamelyik kollégájával szemben ismételtén úgymond fennhéjázó, elutasító,

goromba vagy udvariatlan volt (ezek a kifejezések természetesen a helyiek megfogalmazásait, kategóriahasználátát jelölik). Gyakori beszélgetési téma volt az idegenek modortalansága, viselkedni nem tudása, hangoskodása. Ezeket a „hibákat” a helyiek egymás között nyíltan és egyértelműen lenézéssel kezelték, s az idegenek által képviselt etnikumhoz rendelték. A személy által hordozott tulajdonság a helyiek interpretációjában egyértelműen mint etnikai tulajdonság jelent meg, amiről az éppen előttük lévő idegen nem tehet, mert „Ők ilyenek!”. A másik, igen gyakori beszédtema az idegenek úgynevezett öltözködésbeli ízléstelensége (szintén a helyiek fogalma) volt. Ez a téma főleg a helybéli nők kedvenc témája volt, s mivel a szóbanforgó munkahelyen a nők voltak többségben, a téma gyakran került terítékre. Az idegenek által „hozott” öltözködési szokások eltérő jellege szinte minden egyes találkozási alkalom esetén lehetővé tette a lebecsülő értékelést, a többé-kevésbé gúnyos minősítést. Jellemző, hogy bár ebből a szempontból az idegenek nem voltak teljesen egyformán megítélhetők, a helyiek mégis megtalálták a módját annak, hogy kiválasszák azokat az öltözködésbeli eltéréseket, amelyeket negatívumként kezelhettek, s mint ilyeneket etnikai jeggyé formálhattak. Különböző személyeknél különböző elemeket találtak és emeltek ki – pl.: gondozatlanság, túlzott cifrázkodás, túlságosan feltűnő ruhadarab viselése, egymással össze nem illő elemek kombinálása stb. – s ezeket közös nevezőre hozva mint ízléshiányt emelték ki és tették meg a helyieket az idegenektől elválasztó etnikai jeggyé. Ez az eljárás – más és más jegyek kiemelése, majd a kiemelt elemek egy domináns tulajdonságként való kezelése – más megfigyelési területen is használhatónak bizonyult, különösen a szemtől szembeni helyzetekben való viselkedés megítélésében. Ritkábban, de előfordult az idegen szakmai kompetenciájának a fenti technika alapján történő megbeszélése és értelmezése is. A szakmai inkompetenciát vagy a pedagógiai érzék hiányát nem transzferálták közvetlenül etnikai jeggyé, de áttételesen összefüggésbe hozták azzal. A megfigyelt szakmai hiányosságot a megbeszélés során úgy kezelték, mint bizonyítékot, amely az idegeneknek az adott helyzethez – a vidékhez, városhoz, iskolához – való alkalmazkodási képtelenségét jelzi. Ezt viszont már etnikai jegyként lehetett feltüntetni, mégpedig olyan etnikai jegyként, amelynek rendkívül erős negatív vonzatai

voltak. Ugyanis az idegenek alkalmazkodási képtelensége ebben az interpretációban a magyar iskolák elrománosítási folyamatában tapasztalható általános leépülés hordozójává vált.

A vizsgált kommunikációs helyzetekben a konkrét jelenség megbeszélése mellett mindig hivatkozások történtek a résztvevők közös háttértudására. Régebbi hasonló eseteket, jelenségeket elevenítettek fel, amelyek a jelenben tapasztalható eseményt, illetve az ahhoz kapcsolt interpretációt igazolták, és megerősítették annak hitelességét. Ezekben a közös felidézésekben élesen kiemelődött egy-egy pár évvel régebben érkezett idegen kirívóan modortalan viselkedése vagy ízléstelennek tartott öltözködési módja, s a régebbi tapasztalat mintegy igazolta a jelenbeli megfigyelések helyességét, segítette a jelenben végzett megfigyelések etnikai jeggyé való transzponálását. A felidézés közösségi jellege – a közös élményekre való utalások révén – a helyiek közül azok számára is elfogadhatóvá vált, akik nem voltak tanúi a felidézett eseményeknek.

A helyiek és az idegenek közötti éles határvonal meghúzása akkor is megtörtént, amikor a helyiek látszólag engedményeket tettek az idegen irányába. A következő modellszerű kijelentés, amely – kisebb-nagyobb módosításokkal – számtalanszor elhangzott, jól jelzi ezt az áttételes eltávolítási gesztust: „Amikor idekerült (ti. az idegen), egyáltalán nem tudott viselkedni és öltözködni, de 2-3 éve, amióta közöttünk van, megtanult egyet s mást, nem olyan modortalan, nem olyan ízléstelen.” Az ilyen megállapítások – mint az idegenre irányuló interpretáció elemei – szintén azt a különbséget jelzik, amely – bár rendszerint személyes jegyekből táplálkozik – a jelzett kommunikációs helyzetben etnikai jegyként működött.

2.2. Relációs helyzetek

A negatív viszonyulásokat termelő helyzetek másik csoportját a relációs helyzetek alkotják. Ezek esetében a helyiek részvétele mellett szükséges az idegenek bevonása is. Szükséges feltétel ugyanakkor a tágabb nyilvánosság. Az ebben a kontextusban konstruálódó helyzetekben a helyiek és az idegenek között látszólag nem olyan éles a választóvonal, ugyanakkor a helyzet sem annyira zárt, mint a belső

helyzet. Nincs hallgatólágon meghatározva a résztvevők száma, de jobb, ha minél több a résztvevő (ti. annál sikeresebb az esemény), s az időnként ki- vagy belépők sem zavarják az esemény lefolyását. A felhasznált elemkészlet gazdagabb, ugyanakkor a termelődő jelentés burkoltabb, nem annyira explicit, mint a belső helyzetekben termelődött jelentések.

A relációs helyzet tágabb tere és nagyobb nyilvánossága modellszerűen a következő. Adott egy ún. kiindulási mozzanat, amikor egy idegen – nyilván szándéka ellenére – valamelyik helybelivel szemben elkövet egy hibát. Olyan gesztust, mozdulatot tesz, úgy viselkedik, hogy az a helybeliek szemében modortalanságnak, udvariatlanságnak, nevetlenségnek minősül. Így például nem enged előre egy nőt az ajtón való belépéskor, nem köszön valakinek, túl hangosan vagy túlságosan közönséges hangnemből szólal meg, megfélemez a szokásos udvariassági „szociális mosolyról”, figyelmetlen valakivel szemben, vagy egyszerűen csak izléstelen az öltözéke, túlságosan darabos a mozgása, a megszokottól eltérő a megjelenése vagy a mozgása. Ezek a mozzanatok megjelennek a nyilvánosság terében, de ez még nem jelenti azt, hogy mindenki észrevette, s ha észre is vette, nem biztos, hogy túlságosan nagy figyelmet szentelt neki. Ilyen esetekben a helyiek közül gyakran kerül valaki, aki konstatálja ezt az eltérő, kirívó jellegű mozzanatot, és aki vállalja azt, hogy **a saját viselkedése révén rendel jelentést hozzá**. Ugyanakkor ezt a jelentést – szintén a saját viselkedése révén – közvetíti is a résztvevők irányába, mégpedig úgy, hogy feltűnő viselkedése révén mintegy kényszeríti a jelenlevőket az általa termelt jelentéssel való azonosulásra.

A helyiek közül jelentkező személy viselkedése mindig rövid időtartamú és lényegretörő. Az idegen személy által hordozott kirívó mozzanatot konstatálva a helyi személy gyorsan egy olyan helyzetet kreál, amely összetevőit tekintve hasonló az idegen által végzett cselekvéshez. A helyi személy ebben a kreált szituációban arra törekszik, hogy látványos cselekvése a strukturális hasonlóság által az idegen viselkedésének pontosan az ellentettje legyen. Ha az idegen nem engedett előre egy nőt az ajtóban, akkor a helyi személy egy előreengedési helyzetet kreál gyorsan, amelyben látványosan előreenged valakit, s ezt a helyzetet mintegy körülbástyázza beszélt

nyelvi és gesztuselemekkel, térhasználati fogásokkal. Hangosan, feltűnően mondja például azt, hogy: „Parancsolj, kérlek! Hölgyek előnyben!”, vagy „Nem, nem, én egy hölgy előtt semmiképp nem lépek ki az ajtón!”. S mivel az éppen jelenlévő idegen nem értette meg a számára érthetetlen nyelven elhangzott mondatokat, az előreengedést feltűnő gesztusokkal és arcjátékkal kell kísérni: előrelelendülő kar, finoman előremutató ujjak, szolgálatkészzen előrehajló derék, kedves mosoly.

A túl hangosnak vagy közönségesnek ítélt beszédmód ellensúlyozására a szerepjátékot vállaló helyi személy a hangoskodó idegen közelébe lépve igyekszik feltűnően visszafogottan, halk hangon beszélni, valakivel olyan beszédhelyzetbe kerülni, amelyben tüntetően visszafogott, mesterkélten finom gesztusokkal, arcjátékkal kísérheti beszédét. Ha mód van rá, igyekszik mindezt épp a túl hangosan beszélő idegennel elkövetni. Ha pedig egy idegen a helyiek szerint ízléstelennek ítélt öltözetben jelent meg, akkor a helybeliek közül egy olyan személy lépett a közvetlen közelébe, aki gondosabban, elegánsabban, visszafogottabban öltözködött, és az illető igyekezett úgy viselkedni, mozogni, hogy jól láthatóan emelődjön ki a kétféle öltözködés közötti különbség.

Mint említettük, a helybeliek törekedtek arra, hogy az utánzás, az általuk jónak és rossznak vélt viselkedés egymás mellé állítása gyorsan megtörténjék. S ez nem volt véletlen, hiszen minél inkább késett a melléállítás mozzanata, annál kisebb volt az esélye annak, hogy a kétféle viselkedés egymás mellé állítása jelentést termeljen. Ha megkésett a kreált helyzet, félő volt, hogy elmulasztják a lehetőséget a szembenállás megfogalmazására. Ha egy udvariatlannak ítélt gesztust nem követett azonnal egy másik, egy feltűnően udvarias, akkor a kettő között nem teremtődött kapcsolat. Természetesen az utólagos lereagálásoknak is megvolt a maguk technikája és a maguk sajátos szerepe, de ezek, mint láttuk, (vö.: 2.1 rész) belső helyzetekben alkalmazhatók.

Ezek az események csak nyilvános térben termelhették a helybeliek által szándékolt jelentést: ti **olyanok** vagytok, ezzel szemben mi **ilyenek** vagyunk. A szavakban meg nem fogalmazott, de a gesztusok síkján meglepő módon explicitté tett jelentések létrejöttéhez feltétlenül szükség volt a tágabb mozgástérre, s egyfajta

szemlélő közönségre. A szerepjátékot felvállaló helybeli személy viselkedése kétfelé irányult, egyrészt az idegenek, másrészt a helyiek felé. Ebben a kétféle irányultságban a termelődött jelentés rejtjelezettségi foka is más és más volt. Az idegenek felé a kommunikációs helyzet azt közvetítette, hogy „látjátok-e, így kell viselkedni, ti nem tudtok így viselkedni, és ez az etnikumotok hibája, ilyenek vagytok ti. Mi ezzel szemben tudunk viselkedni, és ez a mi etnikumunk sajátja”. A helyiek felé a kommunikációs helyzet üzenete más: „Hát igen, ilyenek ők, de mi tudunk viselkedni, mi különbek vagyunk, és ezt meg kell mutatnunk nekik”.

Néhány következtetés

Összegezőként azt kell kiemelnünk, hogy az elemzett helyzetekben a pozitív viszonyulások száma kisebb, szinte elenyésző a negatív tartalmú viszonyulások mellett. A nagy nyilvánosság előtt eljátszott dicséret (vö.: 1.2 rész) azonban önmagában is annyira komplex jelenség, hogy megérdemelné a külön vizsgálatot. Ezzel kapcsolatban itt csupán annyit jegyeznek meg, hogy antropológiai vizsgálataink során igen kevés olyan helyzettel találkoztunk, amelyekben a nyilvánvaló ellentéteket valaki ilyen hatásosan használja fel – kisléptékű, hétköznapi cselekvések formájában, és nem tömegkommunikációs manőverként! – az egyéni érdekek érvényesítése céljából.

Nem csupán a negatív viszonyulások nagy száma jelenti azt, hogy a vizsgált kontextusban az etnikai kapcsolatok terén nincsen minden a legnagyobb rendben, hanem az ezekben a kapcsolatokban jelentkező nagyfokú dramatizáltság is. Mint láttuk, már a belső helyzetek is bizonyos mértékig átgondolt, megtervezett, forgatókönyv szerű megjátszásokra épülnek, míg a relációs helyzetekben a dramatikus játék a domináns elem. Úgy véljük, hogy a szerepjátszásnak ez az erőteljes jelentkezése az ezekben a kommunikációs helyzetekben tapasztalható kizárási gyakorlat türelmetlenségéről tanúskodik. Mint minden demarkációs vonalak fölmutatására törekvő dramatikus játékban, ezekben a helyzetekben is a jó és a rossz szerep súlyának igazodnia kell egymáshoz. S mivel a jó szerep súlya (a helyiek

oldalán) a játék felpörgetésével, túljátszással fokozható, ezzel egyenes arányban fokozódik az ellentétes póluson álló szerep negatív tartalma. Így például minél látványosabban játssza a helyi személy az udvarias férfit, annál udvariatlanabbnak tüntetődik fel az idegen személy. A helyiek részéről manipulálható szerepjáték az idegen férfit nem csupán negatív szerepbe kényszeríti, hanem ezt a negatív szerepet reprezentatívvá emeli: az idegen személy lesz az „ördög a falon”, aki megtestesíti „őket”, akik úgymond mind ilyenek. Külön kutatási témát képezhetne annak a vizsgálata, hogy az így termelődő negatív kép milyen módon és milyen mértékben hat az újabb találkozásokot eleve behatároló prediszpozíciók alakulására.

A B. eset: bekebelezési technikák

A B. esetben az idegen egy 26 éves nőtlen férfi, aki központi utasítás révén került a magyar faluba, mégpedig a községi erdészeti felügyelőség vezető pozíciójába. Ennek a pozíciónak a falu életében rendkívüli fontossága van, s ennek jelzéséhez magáról a faluról kell néhány dolgot elmondanunk. A mintegy ötezer lakosú faluban – amelyben egyébként még három idegen van, a rendőrök – a lakosság mintegy 80%-a kisiparos, fazekassággal foglalkozik. A fazekascsaládok egyenként évente átlagban 10-30 köbméter bükkfát fogyasztanak el termékeik kiégetése közben. Mivel a szocialista Romániában az erdő az állam tulajdonában volt, és az egyes családokra eső tűzifa legfeljebb csak a háztartási szükségleteket fedezte, kivételes helyzetbe kerültek ebben a faluban a helyi és környékbeli erdőfelügyelőség alkalmazottai, akiknek módjukban állt az, hogy különféle ürügyek alatt (nem is mindig törvényesen) fakitermelési és szállítási engedélyeket adjanak a fazekascsaládoknak.

A faluba kerülő idegen – erdész lévén – pontosan ilyen kulcspozíciót foglalt el. Ez a mozzanat témánk szempontjából azért lényeges, mert így a helyiek és az idegen között eleve olyan viszony jött létre, amely igen sok találkozási helyzet kialakulását eredményezte. Egymásra voltak utalva, és egyik félnek sem állt módjában, hogy ebből a kapcsolatból kilépjen, vagy magát a kapcsolatot megszüntesse. Ezen a kényszerjellegén túl a kialakul

t

helyzetről azt is el kell mondanunk, hogy az idegen a faluba érkezésekor egyáltalán nem ismerte a magyar nyelvet, és fizikai megjelenése is egyértelműen jelezte, hogy ő más etnikumhoz tartozik, mint a falubeliek. Magyarosan nem is ejthető neve szintén idegenszerűségét erősítette meg. A faluba érkezésekor – más lehetőség nem lévén – egy helyi családhoz költözött, amely az étkeztetését is elvállalta. Így mód nyílt arra, hogy újabb és újabb idegenszerűségei (a személyes vonások is) belekerüljenek a falu tudásháttérébe.

1. A bekebelezési praxis

A helyieknek az idegenre irányuló értelmezési gyakorlata két síkon történt. Egyrészt a vele való közvetlen találkozások alkalmában (relációs helyzetek), másrészt az idegenről való beszélgetési helyzetekben (belső helyzetek). Mindkét helyzet típus csak kevés számú, egymással bizalmas viszonyban lévő résztvevőre korlátozódik. Ezek az ún. bizalmas helyzetek, amelyekben csak részben érvényesek a társadalmi nyilvánosság szabályai, s amelyekben az egyén sokkal szabadabban viselkedik, mint általában (közvetlenség, a személyes fogyatékoságok vállalása, szabadszájúság, sarkított vélemények kimondása stb., vö. Bahtyin: Beszédelméleti jegyzetek). Mivel az idegen ebben az esetben nem tartozik a falu vezető személyiségei közé sem formális, sem informális vonatkozásban, és a falu nyilvános eseményeiben (lakodalom, temetés stb.) is csak háttérbe húzódó magánemberként vesz részt, nem alakultak ki olyan nyilvános események, amelyeket a rá irányuló interpretáció dominált volna. Az idegen interpretációját kisebb léptékű kommunikációs helyzetek hordozták.

1.1. A relációs helyzetekben termelődő interpretációk

A helyiek és az idegen között kialakult találkozási, beszélgetési helyzetek mindig gyakorlati célok alapján jöttek létre: azonnali vagy távlati kéréseket kellett a helyieknek előadniuk, ígéreteket kellett kicsikarniuk arra nézve, hogy az idegen „elintézi” nekik a kért

famennyiség kiutalását vagy szállítását, kiállítja a megfelelő engedélyeket. Leggyakrabban a kérelmező meghívta az idegent a saját lakásába egy-két órára, és vendégül látta, máskor a kocsmában vagy a falu szélén levő vendéglőben került sor a találkozóra. Ezek a találkozások csak igen ritkán voltak „face to face” típusúak, mert a helyiek arra törekedtek, hogy legalább ketten-hárman legyenek jelen (szomszédok, rokonok, barátok, akiknek szintén kérésük volt, vagy várhatóan lesz majd ilyen kérésük az idegen irányában).

Az idegen „kisebbségi helyzetbe hozása” részben abból is fakadhatott, hogy a nyelvi akadályok, s általában az idegen idegenszerűsége miatt mindenki bizonytalan kimenetelűnek érezte a négy szemközti találkozást. De az eseményekben való közvetlen részvétel során a két-három helyiből összeálló többség „működésének” másfajta funkcióját is rögzíthettük. Bár a résztvevők román mondatokat, szócsoportokat is gyakran használtak, a beszédesemény alapszövegét magyar nyelven alkották meg. Mégpedig igen sajátos módon: rövid terjedelmű, tagoltan és lassan ejtett mondatokban beszéltek a falu mindenféle ügyeiről, s ha közben az idegen arcán értetlenséget, tanácstalanságot láttak, vagy az idegen rákérdezett az elhangzottakra, akkor románul is elmondták, de csak egy-két szóban, hogy miről van szó. Máskor kérés nélkül is fordítottak egy-egy mondatot, mintegy magyarázatképpen. De közben állandóan visszatértek a magyar nyelvhez, s közben igen hatásos, kevés elemből álló, egyértelmű és túlhangsúlyozott gesztikulációval, arcjátékkal kísérték a beszédet. Mindez a helyi kultúra, a helyi életvilág, a helyi nyelvhasználat leegyszerűsített, sematizált részeként tálalódott az idegen számára, aki – és ez tűnt számunkra igazán fontosnak! – nem csupán megérteni kívánta azt, hanem ő maga is megpróbált belépni az eseménybe: tört magyar nyelven, egy-egy szó erejéig megpróbált beleszólni a beszélgetésbe, és mondanivalójának (még ha románul is volt kénytelen kifejezni magát) a látottakhoz hasonló gesztusokkal, arckifejezésekkel, hangsúlyokkal, hangszínekkel igyekezett nyomatékokat adni. Megpróbált a többséghez igazodni, megpróbálta a beszédeseménybe sűrített helyi kultúrát úgymond utánozni. A többség pedig az idegen szavait, gesztusait, arcjátékát sohasem korrigálta, nem nevezte tévedésnek (holott igen sokszor tévedett), ezzel szemben az igyekezetét állandóan megerősítette,

minősítette, visszaigazolta. Vagyis folyamatosan stimulálta az idegen adaptációs igyekezetét, s ezzel egy időben az adaptációs igyekezet hibáit teljesen figyelmen kívül hagyta, nemlétezőként kezelte.

Az idegen számára naponta több ilyen kommunikációs helyzet is adódott. Minden ilyen helyzet – amelyekben a teljes ügyintézés csak nagyon kis időt vett igénybe – végső soron a falu életvilágának egy szeletét alkotta újra az idegen előtt, lehetőséget adva neki arra, hogy a kulcsfontosságú mozzanatokhoz formálisan (egy-egy gesztus vagy szófordulat utánzása révén) ő maga is kapcsolódjék, s ezáltal mintegy felkínálták neki, hogy az adott eseményben a falu „részének” érezhesse magát. A helyiek által kreált esemény mindig felkínálta ezt a belépési lehetőséget, s ezek a lehetőségek az idő teltével mind valóságosabb belépésekké váltak. Ami kezdetben számára csak szerepjáték volt, az később tényleges részvétellé vált. Ebből a folyamatból a kezdeti fázis hordozza a bekebelezési technikát, amikor ha csak néhány igenlő vagy tagadó gesztust tett is egy-egy lényeges esetre, személyre, tárgyra vonatkozóan (s ezt meg is kellett tennie, mert a helyzet mintegy felszólította a gesztus megtételére), ezzel az adott pillanatban és az adott helyzetben átmenetileg a falu életvilágának részévé vált. Ezek az időszakos, kényszerű „odakapcsolások” rendszeresen lejátszódtak, és az idegennek a falu életvilágáról szerzett ismeretei növekedése után hosszabb és kevésbé formális belépésekké váltak.

Szeretnénk itt kiemelni azt a tényt, hogy ezek a bekebelezési helyzetek – mind a kezdeti fázisban, mind pedig később – csak az idegen egy részét fogadták be. Csak azt a részét, amely beillett a helyiek által kreált helyzetbe. Az idegen személy igen sok „komponense” kívül maradt. Így például az időnkénti hallgatása, az idegenes hangsúlya, az igazán sajátjának érzett gesztusai stb. Belőle csak azt fogadták el, amit a számára kreált helyzetbe bele tudott illeszteni, a többitől egyszerűen nem vettek tudomást. Nem tiltották (jeleztük már, hogy a nyelvi botlásait sem vették észre), de egyszerűen nem figyeltek, nem reagáltak rá. Úgy tettek, mintha ezek a jegyek nem léteznének.

Ily módon az idegen identitása az ezekben a kommunikációs helyzetekben való részvétel kezdetétől megkettőződött, s ez a kettéhasadás a bekebelezési események számának növekedésével

egyre erőteljesebbé vált. Idegen mivolta a maga számára létezett, de az nem válhatott az események részévé. A helyzetekbe nem illő, nem találó viselkedésformáival teljesen magára maradt. Ezzel szemben a helyzetekben szereplőktől (és ki kell hangsúlyoznunk, hogy kimondottan a neki szereplőktől) ellesett, és valamilyen módon leutánozott viselkedésformáit már lereagálták, sőt folyamatosan vissza is jeleztek, hogy jól teszi, amit tesz, és ezeket az utánzó jellegű viselkedésformákat az ő személyéhez tartozónak tekintik! A számára kreált kommunikációs helyzetek szemszögéből tekintve ő olyan mértékben létezett, amilyen mértékben fölismerte és leutánozta a helyzetek egyes komponenseit. E helyzetek optikájából nézve idegen volta fokozatosan halványodott, s idegen-volta helyett egy új identitás körvonalazódott számára, amely fokozatosan helyivé tette őt. Mivel számára a falu csak ilyen kommunikációs helyzeteket kínált fel, (ilyeneket viszont nagy számban), ezt a kényszerű identitáscserét nem lehetett elkerülni. S többek közt azért sem, mert az események másik csoportja (a belső helyzetek) a relációs helyzetekben folyó, praxisra orientált identitáscserét rendkívüli módon fölerősítette.

1.2. A belső helyzetek interpretációs gyakorlata

Az idegennek a faluban való megjelenése két okból is interpretációs helyzetek sokaságát hívta életre. Egyrészt az egyes családok férfitagjainak a beszámolóit (mit sikerült intézni, mit ígért az idegen) indítottak a családi vagy ismeretségi, rokon körben beszélgetéseket az idegenről, másrészt maga a falu életvilágában megjelenő idegenszerűség hívott létre igen gyakran belső helyzeteket.

Az így létrejött helyzetek szintén bizalmas jellegűek voltak, és ebben az értelemben nem annyira a falu háttértudásában már meglévő elemeket fogalmazták újra, hanem sokkal inkább azoknak a **próbálkozászerű egyéni interpretációs kísérleteknek nyújtottak terepet**, amelyek – több-kevesebb sikerrel – az idegenszerűséget próbálták megragadni és megnyugtató módon a helyére tenni. Ezekben az eseményekben tehát a később egyértelművé váló, az idegenre irányuló interpretációs gyakorlat születését követhettük nyomon. Nyilván eleve lehetetlen volt megfigyelni a számtalan

interpretációs kísérlet jelentős részét, de nem is ezek felleltározása volt a célunk, hanem az idegenre irányuló interpretációs kísérletek lényegi vonásainak megragadása.

Amikor számbavettük azokat az elemeket, amelyek kapcsán a helyiek az idegent értelmezni próbálták (viselkedéselemek, öltözet, kapcsolatfelvételi és kapcsolatteremtési beidegződések, étkezési szokások, beszédmód, stb.), azt láttuk, hogy az interpretáció minden esetben célirányos (egy jól meghatározható elemre irányul), ugyanakkor az értelmezésbe bevett elemek az interpretáció céljától függően két nagy csoportba sorolódnak. A helyiek által észrevett, kiemelt és értelmezett elemek egy része olyan magyarázatokat fogalmaznak meg, amelyek az idegen személy idegen voltát eltüntetik és ugyanakkor a helyiekhez való hasonlóságát hangsúlyozzák. A másik elemcsoport viszont olyan magyarázatkísérletek alapjául szolgál, amelyek a helyiek és az idegen közti distanciát növelik. Ezt a kétféle elemhalmazt és a hozzájuk rendelődő kétféle interpretációt közelebből is szemügyre kellett vennünk.

Az adaptálódási hirdető/igazoló interpretációk rendszerint az idegen személy **személyes** adottságaihoz, tulajdonságaihoz, szándékaihoz, nyilatkozataihoz kapcsolódnak. Így például az a tény, hogy az idegen magyarul akar beszélni, magyarul próbál beszélni, a helyiekhez való tartozás kulcsfontosságú mozzanatává válik. Sokszor megjegyzi vele kapcsolatban, hogy „milyen jól beszél magyarul, pedig mikor idejött, egy szót sem tudott.” Ilyen és ehhez hasonló kijelentéseket a helyiek akkor is tettek, amikor az idegen még erős idegen akcentussal beszélt magyarul és számtalan nyelvtani hibát vétett. Ennek ellenére azonban a személyes szándékot, az igyekezetet a helyiek az adaptáció tényeként kezelték.

A nyelvhasználat általuk pozitívnak ítélt fejleményei mellett a helybeliek állandóan keresték azokat a más jellegű személyes mozzanatokot is, amelyek azt igazolták, hogy az idegen, mint személy a helyiek életvilágának a része. A vendéglátási alkalmakban oly gyakori felkösztöntési rutinoknak, a kapcsolatteremtési és viselkedési formáknak az idegen részéről tapasztalható megtanulása és alkalmazása mind azt az interpretációt hívta elő, hogy az idegen már nem igazán idegen. A legszélsőségesebb példa talán a következő: pozitívként ítélték egy esemény kapcsán azt a tényt, hogy az

idegen a helyiek által kínált ételt egyáltalán elfogyasztotta, sőt megköszönte.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a helyiek keresték az idegen megjelenésében, viselkedésében, beszédében azokat az ő személyéhez kapcsolható elemeket, amelyeket magukra nézve jónak tartottak. Jelentős eredményként kezelték ezért a viszonylag könnyen átvehető viselkedésformák gyakorlását is. Pozitívummá vált az is, hogy az idegen „tisztá”, „rendesen öltözködik”, „csendes beszédű” stb. Ami a falu világában átlagos tulajdonságnak számított, az az idegen viselkedésében mint pozitívum jelent meg. S a különböző kommunikációs helyzetekben sorra a személyéhez kapcsolták ezeket a pozitívumokat. Gyakran minden alap nélkül, hiszen legalább annyi negatívumot is hordozott a viselkedése. Ha nem tette tüntetően az éppen jónak tartott viselkedés ellenkezőjét, akkor ezt a helyiek már elégséges indoknak tartották arra nézve, hogy pozitív tulajdonságot rendeljenek a személyéhez. Attól a pillanattól kezdve, hogy az idegen helybéli lánynak kezdett udvarolni, és ezt a közeledést a lány családja is elfogadta, az idegen személyére irányuló pozitív interpretációk belekerültek a falu közös háttértudásába, és viszonylag gyorsan kanonizálódtak. Összeállt az a szerep, amelyet az interpretációk kísérletei során dolgoztak ki. Ezzel párhuzamosan azonban lejátszódott egy másik folyamat is, amely az észlelt hibák, hiányosság interpretációját jelentette.

Mivel az idegen állandóan a figyelem előterében volt, és az adaptálódásban akadályok mutatkoztak (a helyiek nyelvét mindmáig nem tanulta meg kielégítően, nyilván kezdetben igen sok hibát vétett beszéd közben, akcentusa ma is idegen, az idegen kultúrából hozott rutinjai, beidegződései gyakran láthatóak voltak), az észlelt különbségek felett a helyiek nem hunytak teljesen szemet. Relációs helyzetben úgy tettek, mintha nem vették volna észre, de tapasztalataikat belső helyzetekben megbeszélték, értelmezték. Sőt, míg a pozitívumokat gyakran egy-egy tómondattal elintézték, addig a negatívumokat hosszasan megbeszélték, ezek a megbeszélések néha vitákat is váltottak ki a helyiek között.

A helyiek szemében hibának minősülő idegenszerűségek interpretációja viszont igen sajátos módon alakult. Ugyanis nem az idegen személyéhez rendelték ezeket a tapasztalt hiányosságokat,

hanem az etnikumhoz, amelyhez tartozott. Így például azt a tényt, hogy lassan tanulja a magyar nyelvet, nem személyes inkompetenciaként kezelték, hanem az általa képviselt etnikum intoleranciájával hozták összefüggésbe. Nem benne, hanem az etnikumban vélték felfedezni a hiba okát. De ugyanilyen áttétel jelentkezett minden más idegenszerűség interpretációjában is. Magyarázó érvként – ha az idegen viselkedésében, megjelenésében negatívumra bukkantak – az idegen etnikum tehetetlensége, alkalmazkodási képtelensége, alacsonyabbrendűsége szolgált. „Ok ilyenek – mondták igen sokszor a helyiek –, és ő nem tehet róla, hogy közéjük tartozott”, „Nem az ő hibája, hogy ilyen”, „Ő nem tehet róla”. Ilyen, és ehhez hasonló felmentések, magyarázatok sokaságával találkoztunk a vizsgálat során.

Néhány következtetés

A vizsgált helyzetek nyomán arra a következtetésre jutottunk, hogy a belső helyzetben végzett interpretáció mintegy kiteljesíti a relációs helyzetben elindított identitáscserét. Az idegen megjelenésében, viselkedésében tapasztalható negatív mozzanatok személyéről leválasztják, és az őt kibocsájtó etnikumhoz rendelik. Ily módon a helyiek életvilága szemszögéből idegennek mutakozó személyes tulajdonság vagy kulturális jegy (viselkedésminta, étkezési szokás, kinetikai, proxemikai kelléktár stb.) ezekben a kommunikációs helyzetekben az idegen etnikum meghatározó eleme lesz. Az idegent ily módon tulajdonképpen „megszabadítják” saját – negatívnak beállított – kibocsájtó közösségétől, és a személyéhez rendelt pozitívumok révén egy számára kidolgozott helyi szerepet nyújtanak neki. Bármit is tesz, az vagy negatív, vagy pozitív tartalmú interpretációkat hív életre (sőt, mint láttuk, egyes esetekben ha semmit sem tesz, akkor is születik rá irányuló interpretáció). A kettős és kétirányú interpretációs gyakorlat a személyét leválasztja az azt kibocsátó etnikumról, így a hozott identitást zárójelbe teszi, a személyéhez rendelt új identitást pedig fölmutatja. A „bekebelezésnek” ez a technikája – amely mind a belső helyzetekben, mind pedig a relációs helyzetekben folyamatosan érvényesül – az

etnikai viszonyok központi hatalmon alapuló rendezéséhez képest nem nevezhető igazán erőszakosnak, de kényszerűnek mindenképpen igen. Ugyanis az identitáscserét az idegen akaratától és szándékától függetlenül oldja meg. Ezt a bekebelezési gyakorlatot átélhetővé az teszi, hogy az idegen személy identitásának kicserélését a mindennapi életvilágépítés részeként oldja meg, mégpedig oly módon, hogy ebben a praxisban magának az idegen személynek is működési teret ad. Behatárolt működési teret, pontosan meghatározott szerepet, amelyet az idegennek be kell élnie, illetve el kell játszania.

Itt még meg kívánjuk jegyezni azt is, hogy ez a fajta szelíd erőszak azokkal az idegenekkel szemben is működik, akik teljesen elzárkóznak a falusiaktól. Ilyenkor kevés relációs helyzet alakul ki, de a saját helyzetekben végzett interpretációs gyakorlat így is elvégzi az identitáscserét. Csupán az a különbség, hogy ezúttal maga az idegen kis mértékben vesz részt saját hozott identitása kicserélésében, ezért a kapott új identitás a falu életvilágában mindig megtalálható ún. marginalizált személyek identitásához lesz hasonlatos. Ezek azok a személyek, akiket nem kell komolyan venni, elnézéssel kell kezelni stb. A kapott eredménytől függetlenül azonban a bekebelezési technika ezekben az esetekben is ugyanaz, mint a részletesen elemzett példa esetében. (Megj.: A fent említett teljes elzárkózási kísérletre a magyar faluba kihelyezett román anyanyelvű tanárnők szolgáltattak példát.)